

УДК 33(477.51):94(470:560)«1853/1878»

О.С. Сидоренко

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті висвітлено особливості розвитку економіки Чернігівської губернії під час Кримської 1853–1856 рр. та російсько-турецької 1877–1878 рр. війн. Особливу увагу приділено аналізу об'ємів виробництва Шосткинських порохового і капсульного заводів та переведенню промислового і сільськогосподарського виробництва губернії на військові потреби з метою забезпечення російської армії необхідним одягом та провіантом.

Ключові слова: російсько-турецькі війни, Чернігівська губернія, економіка, промисловість, сільське господарство, завод.

Події Кримської війни 1853–1856 рр. та російсько-турецької кампанії 1877–1878 рр. сприяли помітному розвитку економіки Чернігівської губернії. Це позначилось як на промисловості, так і на сільському господарстві краю.

Вивчення економічного розвитку Чернігівської губернії під час російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. дає можливість з'ясувати вплив та значення військових подій на життя в регіоні. Метою даної роботи є висвітлення особливостей переведення промислового і сільськогосподарського виробництва Чернігівщини на військові потреби та охарактеризувати масштаби допомоги армії та прифронтовим територіям.

Дослідження розвитку економіки Чернігівської губернії у другій половині ХІХ ст. частково було відображено у працях вітчизняних учених. Зокрема, особливостями розвитку промисловості Ніжинського повіту займалася О. Крупенко [7]. Л.Е. Раковський звернув у вагу на питання стану цукрової промисловості на Чернігівщині [17]. Роботі Шосткинського порохового заводу у 70–80 рр. ХІХ ст. була присвячена праця Ф.П. Пушкаря [16]. Проте жоден з вищеназваних авторів не вивчав комплексно вплив російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. на стан економіки Чернігівської губернії. Отже, студіювання у даному напрямку є актуальним з огляду на події сучасної української історії.

У другій половині ХІХ ст. промисловість губернії була представлена в основному суконним та цукрово-буряковим виробництвом, бджільництвом, виробництвом пряди у північних і тютюну у південних повітах [23, арк. 5]. В останньому передреформеному десятиріччі збільшилося виробництво цукру з 66329 до 318291 пуда. Зростання досягло 4,8 разів. У цей період різко збільшилася кількість цукроварень. Показовим у цьому відношенні може стати

Новгород-Сіверський повіт, де перші цукроварні з'явилися у 1851 р. з будівництвом М. Судієнком в с. Голубовичі і Г. Закревською між містечком Орловка і хутором Спаським перших мануфактур по переробці буряків у 1854 р. [17, с. 61–63].

У 1860 р. на Чернігівщині було вже 72 цукрових заводи, але продукція вироблялася лише на 65. За кількістю промислових закладів губернія займала перше місце в імперії, а за кількістю виробленої продукції – третє після Київської і Подільської губерній [17, с. 64].

У звіті чернігівського губернатора від 8 червня 1879 р. наведено данні про кількість фабрик і заводів та види промисловості у Чернігівській губернії: «В губернії знаходиться фабрик: суконных 12, бумажных 2, парусинных 13, тесемочных 2, чулочных 3, щетинных 7, перьяных 2; заводов: пороховой в Шостке 1, свеклосахарных 16, винокуренных 90, чугунолитейных 5, восковых свечей 7, саленных свечей 21, салотопленных 7, мыленных 3, воскобойных 7, стеклянных 3, кожевенных 86, канатных 13, маслобойных 143, пивоваренных 17, изразцовых 1, зажигательных спичек 7, экипажных 8 и механических 2». Загалом в губернії на 1879 р. працювали 41 фабрика та 437 заводів [23, арк. 3, 5].

Помітно збільшилося виробництво пороху у Чернігівській губернії під час російсько-турецьких війн другої половини ХІХ ст. Для забезпечення потреб діючої армії під час Кримської війни до Криму направлялась продукція розташованих у межах Чернігівської губернії Шосткинських порохового та капсульного заводів. Ці підприємства належали воєнному відомству. Завод виробляв гарматний та рушничний порох, а капсульний – капсулі для солдатських рушниць [19, с. 219].

Шосткинський пороховий завод було збудовано у 1738 р. З ліквідацією Гетьманату роботи на заводі були призупинені і відновлені лише у 1771 р., коли підприємство перейшло у розпорядження Артилерійського відомства. Завод займався заготівлею та очищенням селітри не тільки для себе, а й для інших заводів Російської імперії [9, с. 362].

У 1848 р. було відкрито капсульне виробництво, яке пізніше реорганізували у капсульний завод. Воно знаходилося на відстані 4 верст на південь від Шосткинського порохового заводу. У 1860 р. на Шосткинському капсульному заводі було виготовлено 50 млн. капсулів на суму 103485 руб. сріблом [9, с. 364].

Для виготовлення селітри у необхідних об'ємах для потреб фронту чернігівський губернатор запропонував досвідченим майстрам терміново почати роботу [10, с. 27]. При виготовленні пороху у м. Шостка використовували селітру приватних заводів Полтавщини, Харківщини,

Чернігівщини й Курщини [8]. Для заготівлі селітри, дрова відпускалися по можливості з казенних та селянських наділів Чернігівської губернії за встановленими таксами. Дрова дозволялося поставляти лише тим заводчикам, у яких було посвідчення начальників державних порохових заводів і які зобов'язувалися поставляти у казну усю відпрацьовану ними селітру, а не використовувати її для приватного продажу [11, с. 62].

Виготовлення пороху приносило чималі прибутки, оскільки виробництво селітри обходилося дешево і доставка його із заводу до місця споживання була зручною. Крім того, Шосткинський пороховий завод мав запаси будівельних матеріалів, тому згідно з рапортом від 5 грудня 1853 р. і на підставі «Высочайшего повеления» від 28 січня 1854 р. було вирішено будувати на ньому 4 нові кінні фабрики (одну для подрібнення матеріалів), ще три преси, одну сушильню і збільшити на 120 робітників кількість працюючих. 30 травня 1854 р., через воєнні дії, «Высочайше повелено» побудувати ще 8 суходільних фабрик, «сборную, навесочную, бочечную, три сушильни, пресовой покой и несколько зданий для помещения и хранения материалов, приборов и инструментов». Усі ці будівлі були споруджені частково до 1854 р., частково до 1855 р. Вісім вододіючих фабрик були оснащені бронзовими «бегунами и лежнями» з заводу Бенкендорфа Могильовської губернії, а інші – частково запасними, частково важкими старими бігунами і запущені в дію у 1855 р. До того часу завод працював цілодобово на 15 старих фабриках. Не дивлячись на це, у 1854 р. довелося відновити роботи у новому, тимчасовому містечку, яке з часу побудови у 1828 р. не ремонтувалося і встигло прийти у стан повної непридатності. На основі «Высочайшего повеления» від 28 січня 1854 р. усе містечко було оновлено і значно розширено. Були заново побудовані «сборная, навесочная, закладочная, две бочечные, 20 коннодействующих бегунных фабрик, две ручные крутильни, три пресовых покоя, два чистительных покоя, три тепло и одна воздушная сушильня». Будівлі ці були зведені частково на заводській землі, частково на земельних наділах селян хутора Крупці. У них придбали 6 десятин 625 сажнів лісу і 14 десятин 2369 сажнів сінокошу, які межували із заводською землею. За ліс було сплачено грошима, а сінокіс обміняли на рівну кількість землі у іншому місці. Тоді було одноразово перераховано 50 руб. на виправлення млина. Стосовно відновлення робіт у тимчасовому містечку, було додано до штату заводу 275 робітників. Крім того, через збільшення обсягів робіт, знову було споруджено спочатку три, а потім шість вуглеобпалювальних печей і дві конюшні [18, с. 84–85].

Під час Кримської кампанії на Шосткинському пороховому заводі у 1854 р. виготовили 40965 пудів, а у 1855 р. – 134374 пудів пороху. Для збільшення виробництва під час війни на заводі споруджені були нові фабричні цехи, збільшено кількість робітників, а роботи продовжувалися не до 1 листопада, а до 30 грудня [9, с. 363]. У 1854 р. внаслідок нестачі робітників на порохових заводах перед імператором Миколою I було порушено клопотання надіслати на завод рекрутів, на що цар наклав резолюцію: «Дать таких, которые не выше четырех вершков, но здоровых». Це означало брати рекрутів, не вищих зростом від 1 м 60 см [28, с. 16]. 22 червня 1855 р. управління інспектора порохових заводів вимагало від командира Шосткинського порохового заводу підготувати за короткий термін креслення та кошторис на будівництво 15 бочкових фабрик для зимового виготовлення пороху та проведення додаткового освітлення для робіт у нічний час. На цих фабриках, які склалися з 45 бочок, виготовлялося протягом двох з половиною зимових місяців до 10125 пудів, а на 20 фабриках – до 13500 пудів пороху [21, арк. 1, 7, 40].

Шосткинський пороховий завод постачав порох до Південного артилерійського округу та Чорноморського флоту. Протягом 1854–1855 рр. завод збільшив його виробництво у шість разів і у 1855 р. забезпечував країну порохом на 43 %, вийшовши на перше місце в Російській імперії за виробництвом цього «смертоносного пилу» [8].

У січні 1855 р. «артиллерийский департамент Военного министерства призывал к поставке на пороховые заводы разных строительных, красильных материалов и вольных мастеровых, по подрядным ценам: в Шосткинский на сумму до 12700 руб. и в Казанский – до 5500 руб.». Поставка вищезгаданих матеріалів мала бути закінчена до 1 травня 1855 р., а вільних робітників слід було поставляти у тій кількості, яка була потрібна заводам [1, с. 23].

Наприкінці жовтня 1855 р. артилерійський департамент воєнного міністерства запрошував бажаних взяти на себе перевезення з Шосткинського порохового заводу і капсульного закладу пороху, капсулів й інших речей вагою приблизно до 150 т пудів протягом року [2, с. 275].

У 1856 р. дві старі дерев'яні селітряні сушильні були перебудовані у третю селітряну варницю, яка була необхідна для посиленої, після воєнного часу, «облитровки селитры» [18, с. 85–86].

Таким чином, наприкінці 1855 р. і на початку 1856 р. завод міг працювати на 55 фабриках (8 вододійних, 27 кінних у старому і 20 кінних у новому містечках). Але при цьому слід зазначити, що не всі кіннодійні фабрики старого містечка були в робочому стані. Роботи тривали вдень і

вночі (при ламповому освітленні) і у 1855 р. були закінчені лише 24 грудня. У 1856 р. напружені роботи тривали лише декілька місяців. 7 травня відбувся невеликий вибух, який пошкодив одну з кіннодіючих фабрик старого містечка. При цьому загинув один майстер і отримали контузію та обгоріли 14 чоловік. Пізніше фабрика була відновлена господарськими коштами [18, с. 86].

З 1871 р. підприємство почало називатися Михайлівський Шосткинський артилерійський пороховий завод. 29 грудня 1876 р. «Управление инспектора пороховых заводов» звернулося до начальника Михайлівського Шосткинського порохового заводу створити спеціальну комісію для пристосування заводу до виробництва «боченно-бегунным способом новых сортов пороха». Це дало можливість виготовляти призматичний порох у кількості 20 тис. пудів на рік. Протягом 1877 р. було збудовано 10 додаткових приміщень «на заготовление призматических прессов». 28 жовтня 1877 р. будівництво споруд на заводі для нових сортів пороху було закінчено. «Первая машина, все станки и приборы установлены на места, испытаны действительной работой и оказались вполне удовлетворительными» [22, арк. 2, 13, 18, 20, 64].

У 1877 р. Шосткинський пороховий завод отримав замовлення на виробництво 55 тис. пудів пороху; з них 27 тис. артилерійського, 18 тис. рушничного і 10 тис. мисливського. Наряд був виконаний, але видобуток не відповідав по сортах. У 1879 р. було виготовлено майже 69 тис. пудів; з них 27150 пудів грубозернистого, 22200 пудів призматичного, 12500 пудів артилерійського і 3507 пудів мисливського [16, с. 87–88].

Отже, російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. значно сприяли розвитку порохової справи на Чернігівщині. Для порівняння, під час Кримської війни у 1854 р. на Шосткинському пороховому заводі було виготовлено 40965 пудів пороху, у 1855 р. – 134374 пудів.

У міжвоєнний період прослідковується певний спад виробництва. Тоді у 1860 р. на заводі зберігався 42391 пуд пороху [9, с. 363]. Під час російсько-турецької війни у 1877 р. завод виробив 55 тис. пудів, у 1879 р. – майже 69 тис. пудів пороху. У 1880 р. відбувся вибух зернильниці, тому кількість продукції впала до 43208 пудів на рік, але до 1883 р. поломки були усунені і об'єм зріс до 60 тис. пудів. Згідно наряду, у 1887 р. виробництво досягло 79072 пудів [16, с. 87–88].

Російська армія мала потребу не тільки у достатній кількості пороху та зброї, але й у належному обмундируванні. Під час Кримської війни кравці та чоботарі м. Козелець висловили бажання пошити безкоштовно 200 пар мундирів та 200 пар чобіт для запасної бригади 9-ї піхотної дивізії. Для цього їм міські товариства Козельця

та Остра надали майстерні та зобов'язалися безкоштовно постачати освітлення [14, с. 67]. Також «Нежинское купеческое христианское общество» перерахувало 227 руб. на шиття з державних матеріалів мундирів для військових [5, арк. 24]. Купцем Соколим було передано 100 руб., іншими ніжинськими купцями – 330 руб. для постачання мундирів резервній бригаді 17-ї піхотної дивізії у Нову Басань [5, арк. 39].

Кравці міст Ніжина, Борзни, Конотопа, Козельця й Остра з радістю взяли на себе зобов'язання безкоштовно пошити 1100 мундирів для резервної бригади 16-ї піхотної дивізії. Хоча у штаб резервної бригади 17-ї піхотної дивізії було відправлено 342-х військових кравців, дворяни Козельця і Конотопа власним коштом оплачували їх роботу [6, арк. 38].

Важливу роль в економічному житті регіону у другій половині XIX ст. відігравали торги. Вони давали можливість дрібним підприємцям, землевласникам і простим селянам продати свою продукцію. Перемагав той учасник торгів, який пропонував за свій товар найбільш привабливу для покупця суму. Так, департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі 12 червня 1855 р. оголосив про необхідність поставки протягом 1855 р. «сукон армейских, отделанных, улучшенных: темно-зеленых, черных, серо-синеватых, белых кавалерийских и пехотных, и серых армейских, суровья и каразеи крашеной и некрашеной». Торги були призначені на 9 вересня 1855 р. Участь у них могли брати власники суконних фабрик, на яких проводились усі операції, необхідні для виготовлення подібного роду виробів [12, с. 59–61]. Торги були частим явищем і під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Тоді у «Харьковском окружном артиллерийском управлении» на 7 січня 1877 р. було призначено торги на поставку «Шосткинскому отделу окружного артиллерийского склада Харьковского военного округа в годовую потребность 1877 г. укупорочных материалов и прочих предметов для хозяйственной надобности отдела, как-то рогож, ценовок, веревок мочальных, банок стеклянных, иголок, бумаги писчей, воска, сукна серого, кож, тулупов и прочего всего по ценам справочным на сумму 15479 руб. 67 коп.». Торг на забезпечення складу цими товарами здійснювався оптом [3, с. 4].

На воєнні рейки було переведено життя і в тюрмах. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Мглинське повітове відділення товариства, яке опікувалося тюрмами, надало дані про хід робіт по виготовленню у Мглинському тюремному замку корпію. До 1 липня 1877 р. в'язнями було виготовлено 5 пудів 16 футів корпію, 114 аршинів бинтів, а до 21 липня – 1 пуд 16 аршинів корпію і 168 аршинів бинтів. Їх

відправили у «Черниговское местное управление Общества Красного Креста» [4, арк. 73–82].

Під час російсько-турецьких війн другої половини XIX ст. найбільш ефективною була діяльність товариств та комітетів, що були спеціально створені з благодійною метою. Вони залучали до доброчинності й не благодійні організації та приватних осіб. 26 квітня 1877 р. з дозволу начальника губернії почав свою діяльність «Черниговский дамский комитет Общества опеки о больных и раненых воинах». Його головою була обрана дружина губернатора К.М. Дараган, заступником її стала Н.Д. Глібова, секретарем – С.Н. Глібова. Того ж дня відкрилася майстерня з шиття білизни для шпиталю та виготовлення іншого санітарного приладдя для лазаретів «Общества Красного Креста». Були запрошені долучитися до цієї справи усі бажаючі зайнятися безкоштовною роботою в майстерні. Населення також залучалося до матеріальних та грошових пожертв [27, с. 2].

Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. сприяла розвитку залізничного транспорту. На початок 1860 р. довжина залізничних шляхів Російської імперії становила більше 1600 км, а через 20 років, у 1880 р., тобто після російсько-турецької війни, вона зросла майже у 15 разів. Упродовж 1865–1875 рр. було прокладено 13560 верст залізниць, з яких урядом побудовано 1483 версти, приватними акціонерними компаніями – 12087 верст. Будівництво залізниць знаходилося у приватних руках, при цьому держава фінансувала їх за рахунок збільшення податків та використання іноземних інвестицій. 24 грудня 1876 р. цар Олександр II затвердив концесію на будівництво залізниці від станції Курськ Московсько-Курської залізниці до станції Київ Південно-Західної залізниці довжиною 438 верст. 30 червня 1867 р. почалися роботи по будівництву Курськ-Київської залізниці. Її траса пролягала через Чернігівську губернію [20, с. 28].

У 1876 р. почала функціонувати Курськ-Київська залізниця з адміністративним центром управління у м. Конотоп. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. по залізниці через Конотоп проїжджали на потягах війська, які відправлялись на фронт, та поранені на лікування [20, с. 28].

27 грудня 1877 р. до Чернігова прибула залізницею перша партія турецьких полонених у кількості 300 чоловік (270 нижніх чинів і 30 офіцерів). Солдат розмістили у трьох казармах на Театральній площі у так званому «Новом Базарі», офіцерів – у двох приватних найнятих будинках. Усі полонені належали до армії Омерпаші і були захоплені разом з їх командиром при штурмі Аладжадагських висот [13, с. 3].

Незважаючи на значну роль промислового

виробництва у забезпеченні армії порохом, набоями та одягом, Чернігівщина залишалася аграрним краєм. Сільське господарство продовжувало домінувати під час російсько-турецьких війн другої половини XIX ст. У перші пореформені десятиліття відбувається криза феодальних відносин у галузі сільського господарства, завершується процес технічного переоснащення промисловості, запроваджується механізований транспорт [7, с. 43–44].

Сільськогосподарське виробництво Чернігівської губернії намагалося задовольнити потреби армії у якісному провіанті завдяки активній участі усіх верств населення. Середня ціна на жито за 1856–1860 рр. становила 3,48 руб. за чверть. Протягом 1847–1851 рр. для Чернігівської губернії ціна рівнялася 2,15 руб. за чверть. З цього виходить, що за останні 10 років чверть жита піднялася у ціні майже на 1 $\frac{1}{4}$ руб. Таке підвищення було наслідком воєнних дій на Сході [9, с. 185–186].

У 1877 р. був отриманий задовільний урожай озимих у Борзенському, Козелецькому, Мглинському, Суразькому і Новгород-Сіверському, посередній – в Остерському, хороший – у Чернігівському, Сосницькому. Ніжинському і Конотопському повітах. Ярові хліби добре вродили скрізь. Хорошим був урожай трав, хоча успішному їх збиранню спочатку заважали дощі, які пошкодили в деяких повітах скошене сіно [15, с. 4].

Новою формою суспільної участі у воєнному протистоянні, яка не використовувалася до цього часу, стала заготівля сухарів для армії від населення. Київське окружне інтендантство у квітні 1877 р. звернулося з пропозицією до селян Чернігівської губернії, які межували з київськими повітами, про заготівлю сухарів на користь армії з платою за пуд по 1 руб. 28 коп. з доставкою до Києва. Ціна була вигідною, тому за короткий проміжок часу було отримано 28 тис. пудів сухарів. Селянами Талалаївської та Дроздівської волостей Ніжинського повіту із власних запасів борошна було заготовлено і передано для військ діючої армії першою – 700 пудів, другою – 391 пудів 10 футів сухарів [25, с. 2–3]. Карильське та Работинське сільські товариства Коропської волості Кролевецького повіту пожертвували на потреби армії 420 пудів житнього борошна, Рожевське товариство – 500 пудів жита у зернах. Вони зобов'язалися доставити хліб до найближчої залізничної станції на своїх підводах. Загалом, до червня 1878 р. з Чернігівської губернії було поставлено більш як 100 тис. пудів сухарів [26, с. 2]. Селяни деяких волостей Ніжинського та Козелецького повітів відмовилися від грошей за поставлені ними 3449 пудів сухарів. Часто через те, що у селян не було можливості доставити хліб до Києва, їм пропонували продати сухарі, а виручені

кошти направити в «Общество Красного Креста». Селянами Борзенського повіту, таким чином, до вересня 1877 р. було перераховано 282 руб. на потреби поранених та хворих воїнів [24, с. 3].

Отже, російсько-турецькі війни другої половини XIX ст. мали значний вплив на збільшення обсягів промислового виробництва пороху у Чернігівській губернії. Інші галузі промисловості та сільське господарство краю не зазнали значних змін через географічну віддаленість від театрів бойових дій. У Чернігівській губернії було проведено ряд благодійних заходів з метою виготовлення армійського обмундирування кравцями та чоботарями, населення власним коштом доставляло продукти сільськогосподарського виробництва на фронт, але це не мало значного впливу на розвиток економіки краю.

Посилання

1. Вызовы к торгам. На отдачу с подряда // ЧГВ. – 1855. – № 4, 24 января. – Часть официальная. – С. 23.
2. Вызовы к торгам. На отдачу с подряда // ЧГВ. – 1855. – № 44, 31 октября. – Часть официальная. – С. 275.
3. Вызовы к торгам по другим губерниям на отдачу с подряда (по 1-му разу) // ЧГВ. – 1877. – № 1, 2 января. – Часть официальная. – С. 4.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 142, оп. 1, спр. 10, 103 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 341, оп. 1, спр. 843, 50 арк.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 343, оп. 1, спр. 735, 357.
7. Крупенко О. Основні тенденції промислового розвитку Ніжинського повіту Чернігівської губернії в другій половині XIX ст. / О. Крупенко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2007. – Вип. 3 (6). – С. 43–46.
8. Ляцук П.М. Кримська війна по-українськи / П.М. Ляцук // Україна молода. – 2006. – № 41 (3 березня). – С. 1–6.
9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния / составил М. Домонтович. – СПб.: типография Ф. Иексона, 1865. – 686 с.
10. О приглашении мастеров на селитроварные заводы // ЧГВ. – 1855. – № 10, 7 марта. – Часть официальная. – С. 27.
11. Объявления и извещения // ЧГВ. – 1855. – № 11, 14 марта. – Часть официальная. – С. 62.
12. Отдел второй // ЧГВ. – 1855. – № 25, 12 июня. – Часть официальная. – С. 59–61.
13. Отдел второй местный // ЧГВ. – 1878. – № 1, 1 января. – Часть официальная. – С. 1–5.
14. Отдел первый. Действия правительства. Высочайшие повеления // ЧГВ. – 1855. – № 12, 21 марта. – Часть официальная. – С. 67.
15. Последние известия // Киевлянин. – 1877. – № 111, 17 вересня. – С. 2.
16. Пушкар Ф.П. Порохова справа у 70–80-х роках XIX століття / Ф. П. Пушкар // Військова та культурно-освітня спадщина генерала М.І. Драгомирова: [зб. наук. пр.] / відп. ред. В.А. Метла. – Конотоп: Поліграфічний центр «Олімп», 2010. – Вип. II. – С. 87–89.
17. Раковський Л.Е. Цукрове виробництво Чернігівщини у 20–50 рр. XIX ст. / Л.Е. Раковський // Сіверянський літопис. – 2001. – № 2. – С. 59–64.
18. Столетие Шостенского порохового завода (1771–1871). – СПб.: № 555. Тип. Майкова, в д. Мин. Фин., на Дворц. Площ., 1871. – 128 с.
19. Тупота О. Кримська війна 1853–1856 рр. в історії Чернігівської губернії (за матеріалами газети «Чернігівські губернські відомості») / О. Тупота // «Кримська війна»: історія та уроки. 1853–1856 рр.: [Збірник наукових праць]. – К., 2013. – С. 216–220.
20. Угрюмов В.В. Історія конотопської залізниці під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. / В.В. Угрюмов, Ш.М. Акічев // Драгомиров М.І. – генерал, педагог, літератор: матеріали науково-практичної конференції (27 жовтня 2005 р.) / ККМ ім. О.М. Лазаревського. – Конотоп, 2005. – С. 28–35.
21. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДАК України), ф. 580, оп. 1, спр. 960, 202 арк.
22. ЦДАК України, ф. 580, оп. 1, спр. 1042, 428 арк.
23. ЦДАК України, ф. 1191, оп. 3, спр. 4, 54 арк.
24. Чернигов, 3 сентября // ЧГВ. – 1877. – № 36, 4 сентября. – Особое прибавление. – С. 1–4
25. Чернигов, 7 мая // ЧГВ. – 1877. – № 19, 8 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
26. Чернигов, 10 июня // ЧГВ. – 1878. – № 24, 11 июня. – Особое прибавление. – С. 1–4.
27. Чернигов, 30 апреля // ЧГВ. – 1877. – № 18, 1 мая. – Особое прибавление. – С. 1–4.
28. Шостка початку ХХ очима фотохудожника: фотоальбом / В.В. Бараненко, С.С. Данько, М.Г. Кокшайкін [та ін.]. – Київ: ВД «Фолігрант», 2014. – 192 с. іл.

Сидоренко О.С. Развитие экономики Черниговской губернии во время русско-турецких войн второй половины XIX в.

В статье освещены особенности развития экономики Черниговской губернии во время Крымской 1853–1856 гг. и русско-турецкой 1877–1878 гг. воен. Особое внимание уделено анализу объемов производства Шосткинских порохового и капсульного заводов и переводению промышленности и сельскохозяйственного производства губернии на военные потребности с целью обеспечения русской армии необходимой одеждой и провиантом.

Ключевые слова: русско-турецкие войны, Черниговская губерния, экономика, промышленность, сельское хозяйство, завод.

Sydorenko O.S. Development of Chernihiv province's economy during the Russo-Turkish wars in the second half of the XIX century

The peculiarities of development of the Chernihiv province's economy during the Crimean 1853–1856 and the Russo-Turkish 1877–1878 wars are disclosed in the article. The particular attention is paid to the analysis of production the powder and capsule plants in Shostka and transferring industrial and agricultural production in the province on military requirements in order to provide the Russian army with necessary clothes and provisions.

Key words: Russo-Turkish wars, province of Chernihiv, economy, industry, agriculture, plant.

09.03.2016 p.